

Олена ЮСІКОВА

ЗІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД СИСТЕМОЮ ГОЛОСНИХ ФОНЕМ У ПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

Статтю присвячено особливостям системи голосних фонем окремих говірок Полісся. На діалектному матеріалі простежено залежність якісних характеристик вокалів від їх акцентної позиції. Аналіз вокального складу окремих говірок Полісся відкриває шляхи до дослідження фонологічної системи північного українського наріччя та української діалектної мови.

Ключові слова: вокальна система, говірки Полісся, наголошені, ненаголошені голосні, акцентна позиція голосного.

Дослідження відомих діалектологів-славістів минулого століття, зокрема В.М. Ганцова, О.Б. Курило, Ю.В. Шевельова, А.М. Залеського, переконливо показують, що матеріальною підосновою формування системи поліських вокалів було генетично зумовлене розрізнення довготи й пов'язаної з нею напруженості наголошених голосних порівняно з “недовготою” та “ненапруженістю” ненаголошених голосних¹. Це є, на думку багатьох учених, специфічною, категоріальною рисою говорів північного наріччя в цілому. Ще на зорі розвитку української діалектної фонології питання генетичного розрізнення півночі й півдня в класифікації українських діалектів визначалось як таке, що сформувалось на базі різної рефлексії давніх голосних невисокого піднесення залежно від наголосу в північній частині українського діалектного континууму, і відсутності такої залежності у південній частині². Ця особливість об'єднує Полісся в континуумі української діалектної мови. Просодична модель північно-українських говорів мала своїм остаточним результатом, як писав Ф.Т. Жилко³, посилення фонологічного протиставлення наголошених голосних ненаголошеним із наступним поступовим узагальненням диференційної ознаки напруженість – ненапруженість вокалів.

¹ Залеський А.М. З історії українського вокалізму // Мовознавство. – 1968. – № 5. – С. 25.

² Дзензелівський Й. О. Питання української теоретичної діалектології в листах К. Михальчука до О. Шахматова, П. Сімоні та В. Ягича // Проблеми сучасної ареології. – К.: Наук. думка. – 1994. – С. 48.

³ Жилко Ф.Т. Возникновение дифтонгов в украинском языке (Древние о, е в новых закрытых слогах) // Вопросы теории и истории языка. – Л., 1963. – С. 113, 118.

У статті ми ставимо перед собою мету описати на прикладах окремих фонетичних явищ деякі диференційні особливості вокальної системи говірок Полісся. Приклади з говірок переконливо доводять, що однією з основних рис, які зумовлюють особливості поліських вокалів, є різна якість рефлексації давніх голосних у наголошенні і наголошенні позиції. Розглянемо типову східнополіську говірку с. Хоробичі Городнянського району Чернігівської області. У складі наголошеного вокалізму говірки с. Хоробичі функціонують такі фонеми: дифтонгічна іе, фонеми е, а, і, и, о, у, дифтонгічна фонема уо; у складі ненаголошеного вокалізму: фонеми і, и, е, а, о, у. Отже, кількісний склад наголошеного вокалізму досліджуваної говірки більший, ніж ненаголошеного. Найвиразнішим явищем диференціації наголошеного та ненаголошеного вокалізму в цій говірці є функціонування в наголошенні позиції дифтонгічної фонеми іе різної етимології та її варіантів із частково послабленим першим або другим компонентом 'е, і^е (відповідно ненаголошена позиція представлена фонемою е), напр.: 'в'ієт'ер, м'a'm'іел'іца, д'іед, 'ріечка, 'віера, шіест', йач'm'іен', на м'a'жіє, у кон'ціє, сміех, пієч, пустац'в'єт, гріех, 'міес'ац, хр'єн, а'біечай, чміел', прос'тієт', 'ліезо, у х'л'ієв'є, хі'бієт (талант), ім'шіен' (клуня), 'ді'жска, кру'тієн', 'жіеничини, 'ж'єрдк'і, ма'гієрка (головний убір).

Дифтонгічна фонема іе є характерним рефлексом давнього *ě. Ю.В. Шевельов вважав, що давній голосний *ě зазнав дифтонгізації в усіх позиціях, але далі зберіг дифтонгічну вимову тільки в наголошених складах⁴. Як засвідчує карта рефлексації ненаголошеного *ě, укладена А.М. Залеським за матеріалами 1978 – 1987 років, яка охоплює й територію Городнянського району Чернігівської області, особливостями досліджуваного регіону та північних українських говорів загалом „беззастережно визнано різну залежно від положення щодо наголосу рефлексацію є... після м'яких приголосників...”⁵. Дослідник фонетичної системи українських поліських говорів В.М. Мойсієнко відзначає збереження пам'ятками відмінності наголошеної та ненаголошеної рефлексації *ě, зокрема пам'ятками першої половини XV ст.⁶.

Однією з домінантних рис вокальної системи говірки с. Хоробичі є функціонування в наголошенні позиції дифтонгічної фонеми уо – рефлекса *о (відповідно ненаголошена позиція представлена фонемою о), напр.: га'руод, по'руог, вуоз, стуол', куон', туок, двуор, вуол, 'пупелам, ве'руоука, за'пуонка (фартух),

⁴ Шевельов Ю.В. Історична фонологія української мови. – К.: Вид-во “Акта”, 2002. – С. 402.

⁵ Київське Полісся. – К.: Наук. думка. – 1989. – С. 41-42.

⁶ Мойсієнко В.М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – С. 81.

'зул'н'ік, ку'жуолка (для куделі), пуод (в печі), аби'куониціна, муост (підлога), клуок, ка'чуолка, круог, 'куомен.

Дифтонгічні фонеми іє та уо характерні і для системи наговощеного вокалізму середньополіської говірки с. Стечанка Чорнобильського району Київської області, напр.: найуживанішою є дифтонгічна фонема іє та її варіант із послабленням другим компонентом і^e: чоло'в'іек, ру'б'іеж, хл'іеб, отв'і^eт, гр'іех, л'іес, 'с'і^eйал'i, 'д'ієт'ам, а також дифтонг іи, де другий компонент зазнав звуження, напр.: в'білом, 'д'інд, 'д'іука, піич, х'л'ійбом. Зараз говірка с. Стечанка є переселенською – жителі переселені до с. Пасківщина Згурівського району Київської області, і фонетична система говірки зазнає впливу іншої досить віддаленої говірки⁷. Наговощений вокалізм досліджуваної говірки включає такі фонеми: і, і¹, фонеми е, а, о, у, дифтонгічну фонему уо. Системі наговощеного вокалізму властиві й інші рефлекси *ě, а саме: е, 'е, і, дифтонгічна фонема іє. Ненаговощений вокалізм представлений фонемами і, и, е, а, о, у.

Дифтонг уо у говірці с. Стечанка є широкофункціональним, напр.: за Mi'куолкою, 'вуокон, пере'н'уос, не спо'суобна, на 'гуорц'i, с'ул, го'вуорка, к Т'руоци, стуол, настуол'н'іком, куон', вуоз, туок, на дв'i 'дуоік'i, вуон, не муог, 'вуолос, 'пуозно, про'куос, ст'іруог, 'туол'ко, с'куол'ко, во'руожска, 'нуоч:у, зе'л'уонк'i, 'вуз'еш, с'іно'куос, зверо'буої. Досліджуваній говірці властиві й інші наговощені рефлекси *о, а саме: о, дифтонгічна фонема з послабленням другим компонентом у^o, фонема у, наговощеність складу залишається диференціююча особливістю щодо якості вокала.

Дослідниця Східного Полісся О.Б. Курило поступово показала, що функціонування дифтонгічних фонем іє та уо переконливо засвідчує диференційну рису наговощеності складу щодо якісної характеристики вокалів поліських говірок⁸. Ця риса залишається характерною і для берестейсько-пинських говірок, незважаючи на нетиповість дифтонгічної рефлексації *ě в західнополіських говірках⁹.

У досліджуваній говірці с. Хоробичі Городнянського району Чернігівської області ненаговощена позиція рефлекса *ě поступово представлена фонемою е після й, рідше в позиції після м'якого приголосного, на відміну від наговощеної позиції рефлекса

⁷ Гриценко П.Ю. Говірки Чорнобильської зони сьогодні // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 41.

⁸ Курило О.Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробичі Городнянського повіту раніше Сновської округи на Чернігівщині. – С. 65.

⁹ Скопченко О.І. Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетично нарис). – НАН України. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – К., 2001. – С. 76.

ɛ* – я, ’а, напр.: *їє'кій*, *їєй'цо*, 'гайетис', 'кайетис', *їє'жас*, *Їєў'доха*, *їєд'ро*, *н'єр'ут*¹⁰, *їєк'би*. Дослідження перезвуку а ((j)a*, **ɛ*, * *ě*) – е А. М. Залеським¹¹ на матеріалі західнополіської говірки с. Тур Ратнівського району Волинської області показало, що перезвук а – е (и) притаманний вокальній системі говірки лише під наголосом, напр.: *іс кор'ч'e*, з *дош'ч'еми*, *диү'ч'ета*, 'ч'есом, *кл'у'ч'еми*, *переба'ч'ейте*. Природа перезвуку а (з **a*, **ɛ*) – е (и) у говірці с. Тур суттєво різничається від перезвуку в південно-західних говірках, де це явище зумовлене дією сегментних факторів – пристосуванням артикуляції а до дуже палаталізованих, а в низці випадків палатальних приголосних (у деяких говірках)¹². У досліджуваний поліській говірці перезвук є результатом просодичних часокількісних інтонаційних модифікацій нагоношених голосних супроти ненагоношених, тобто є суперсегментним чинником¹³. Отже, ці два перезвуки не лише типологічно, а й генетично відмінні. В.В. Німчук, говорячи про перезвук а – е в південно-західних говорах, нагоношує на тому, що це явище в південно-західному діалектному континуумі не залежить від нагоношуваності¹⁴. Т. Попова говорить, що лише в частині буковинсько-покутських і гуцульських говорів, розміщених на схід від р. Черемош, релевантною для рефлексації **ɛ* є позиція голосного по відношенню до наголосу¹⁵. Ю.В. Шевельов, пишучи про першу програму з української діалектології – програму І. Новицького, відзначив, що першим питанням у програмі стояло питання рефлексації **ɛ* – е, яке учений вважає питанням двокорінної генези української мови – північ супроти півдня¹⁶. Такий підхід поділяли також Ф.Т. Жилко і М.Ф. Наконечний.

У говірці с. Тур А.М. Залеським було спростежене позиційне варіювання шиплячих за твердістю – м'якістю перед е лише під наголосом, що залежить від походження е: рефлекси **e* не розвивають м'якості попередніх шиплячих, а рефлекси **a*, **ɛ* розвивають, напр.: *клю'чем*, *пе'чете*, 'чер'ін', *ве'чера*, 'чесна – але

¹⁰ Залеський А.М. Функціональний статус шиплячих у говорах північного наріччя української мови // Структурні рівні українських говорів. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 53.

¹¹ Там само.

¹² Залеський А.М. Цитов. праця. – С. 61.

¹³ Німчук В.В. Цитована праця. – С. 26.

¹⁴ Попова Т.В. О судьбі * е носового и **(j)a* в современных юго-западных украинских говорах // Проблемы сучасної ареології. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 280.

¹⁵ Шевельов Ю.В. Про генетизм у діалектологічній концепції К. Михальчука // Проблеми сучасної ареології. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 15.

¹⁶ Німчук В.В. Проблеми українського діалектогенезу // Проблеми сучасної ареології. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 30-31.

ка'ч'елка, 'ж'елуйут'с'a, 'ж'ети, но'ж'еми¹⁷. Отже, за спостереженнями А.М. Залеського, перед наголошеним е – з *e, *ъ шиплячі тверді, перед наголошеним е – з *a, *е – м'які¹⁸.

Дистрибуція шиплячих щодо наголосу була виділена у вокальний системі берестейських говірок, що простежено й за матеріалами Діалектологічного атласу білоруської мови¹⁹.

Невід'ємною характеристикою особливістю, що притаманна, зокрема, західнополіським берестейським говіркам, є наявність сполучок м'яких шиплячих із наголошеним a. Так, у говірці с. Замшани Малоритського району Волинської області простежена залежність розподілу палатальних і непалатальних варіантів шиплячих від наголошеності – ненаголошеності наступного голосного a, напр.: *вийж'дж'али, ж'али, ле'ж'али, 'ш'апка*. Це явище відображене й у матеріалах Діалектологічного атласу білоруської мови, напр.: *'ш'апка, ч'ай, ч'ас, ж'ал', 'ж'аба, ло'ш'a, 'ж'атуватис'а, со'ш'a*²⁰.

Переднаголошенні наголосні в поліських говірках у багатьох випадках мають неоднорідну артикуляцію. Це явище ми послідовно спостерігаємо в говірці с. Хоробичі, що в багатьох випадках споріднює її з говірками білоруської мови²¹. Експіраторна сила голосного в наголошенному складі, за спостереженнями О.Б. Курило, лише незначною мірою переважала експіраторну силу переднаголошованого складу, зокрема, переднаголошованого a, який за довготою переважав голосний у наголошенному складі. Тональна висота такого a була нижчою за тональну висоту наголошованого складу, напр.: *зāбіт'*, *дā кāс'm'i, хвāл'icā, тāди*. Наведені приклади дають можливість простежити паралелізм між переднаголошеним вокалізмом говірки с. Хоробичі і білоруським дисимілятивним аканням²². Саме на базі дослідження вокалізму говірки с. Хоробичі, на думку Ю.В. Шевельова О.Б. Курило підійшла „найближче до розв'язання проблеми дисимілятивного акання”²³. О.С. Біла також відзначає залежність від наголошенні вокальних характеристик перед і післянаголошених вокалів у говірках Східного Полісся²⁴. П.С. Лисенко, описуючи фонетичні

¹⁷ Залеський А. М. Цитована праця. – С. 54-55.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Дыялекталагічны атлас белорускай мовы / Пад рэд. Р.І. Аванесава ды ін. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1963. – С. 395-396.

²⁰ Там само.

²¹ Вайтовіч Н. Т. Ненатіскны вакалізм народных гаворак Беларусі. – Мінск: Навука ў тэхніка, 1968. – С. 11.

²² Там само.

²³ Шевельев Ю.В. Портрети українських мовознавців. – Видавничий дім “КМ Академія”. – 2002. – С. 74.

²⁴ Біла О.С. Фонетичні особливості північноукраїнських говірок у зв'язку з суперсегментними характеристиками // Проблеми сучасної ареології. – К.:

особливості говірки с. Красне (с. Красне, як і с. Хоробичі, знаходиться найближче до кордону з Білорусією, де вплив білоруських рис на перехідні говірки найсильніший), говорить про послідовне вживання на місці ненаголошеного **о** фонеми **а**, напр.: *ка\лиска, ма\роз, ха\дит*²⁵.

Причину появи дисимілятивного акання О.Б. Курило вбачала в тому, що посилення експраторного наголосу викликає редукцію попереднього складу, редукція означає наближення органів мови до стану спокою, себто до найширшої їх позиції. І сьогодні акання залишається широко поширеним явищем у говірці с. Хоробичі, напр.: *n'a'ром, rav'chak, t'am'rad', b'a'reza, пуста^ц'в'ет, pl'a'tum', xa'd'ila, n'a'kut', n'e^ap'e^ariw, pr'ac'tol'ni, dv'a'naçat', ta'di, t'a'ner, m'a'tielica, v'a'l'ik'i, var'a'ni, na'ruog, ga'rod, mala'di, ca'kiera, na ra'l'e, pod ga'rojzai, b'a'cov'esni, na'lojeno, ba'bri, sanap'r'adka, rata'mvat', razaz^ad'raw, na'sieyav, n'a'ch'nyie, ka'liska, l'a'taiym', ia'ye*.

Довготу переднаголошених фонем як одну з характерних особливостей північних говірок, зокрема, чернігівських, виділяв іще О.О. Потебня²⁶. Подовження переднаголошених фонем як характерна риса деяких чернігівських говірок у ХХ столітті було предметом уваги В.М. Брахнова, Ф.Т. Жилка²⁷. Так, ця риса була відмічена В.М. Брахновим у с. Лопатні Любецького району Чернігівської області, що розташоване на межі з Білорусією. Дослідник зазначав, що така особливість виникла, очевидно, під впливом наголосу, „голосні в першому переднаголошенному складі здовжуються: на місці **о**, наприклад, звучить два **а** з різними відтінками, перше з них близьче до **о**: *xaal'd'im', b'alaa^ar'iuvu*, після губних на місці першого **а** іноді вчувається **о**: *voa^ay'k'i, boaa'bri...*”. Ф.Т. Жилко відзначав, що подовження голосних звуків у переднаголошений позиції є характерною рисою фонетичної системи частини говірок саме північно-західних районів Чернігівської області. Учений, зокрема, вважав, що для говірок південно-західних районів Чернігівської області загалом є характерним подовження голосних звуків **а**, **е** перед наголошеними складами згодсними високого піднесення (**i**, **u**, **e**), рідко перед складом з **о** і **a**²⁹.

Наук. думка, 1994. – С. 148.

²⁵ Лисенко П.С. Деякі особливості говірок Олишівського району Чернігівської області // Діалектологічний бюллетень. – К., 1953. – Вип. 4. – С. 21.

²⁶ Брахнов В.М. О.О. Потебня – діалектолог // Діалектологічний бюллетень. – К., 1953. – Вип. 2.– С. 69.

²⁷ Жилко Ф.Т. Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини // Діалектологічний бюллетень. – К., 1953. – Вип. 4. – С. 7.

²⁸ Лисенко П.С. Цитована праця. – С. 26, 69.

²⁹ Жилко Ф.Т. Цитована праця. – С. 12.

Отже, подовження звуків у переднаголосеній позиції, як і дисимілятивне акання, а також квантифікативна редукція післянаголосених голосних, можуть бути розглянуті як окремі аспекти системної диференціації явищ поліського вокалізму. Спираючись на фактичний матеріал із говірок, аналізуючи праці фонетистів української діалектологічної школи, можна переконливо стверджувати, що формування системи вокалізму й подальше її функціонування в говорах північного наріччя відбувалося під дією просодичних факторів, зокрема й наголосу.

Розглянуті окремі фонетичні явища переконливо доводять, що д системі відмінностей наголосеного – ненаголосеного вокалізму Полісся можна окреслити такі аспекти: аспект якісної та кількісної диференціації наголосених – ненаголосених рефлексів давніх голосних, аспект різних шляхів подальшого функціонування наголосених рефлексів порівняно з ненаголосеними та аспект диференціації впливів на сегментне консонантне й вокальне оточення поліських наголосених і ненаголосених вокалів. Урахування різних аспектів диференціації вокальної системи говірок Полісся є першорядним при дослідженні фонологічної, зокрема й вокальної системи української діалектної мови загалом.

Елена Юсикова

Из наблюдений над системой гласных фонем в полесских говорах

Статья посвящена особенностям системы гласных фонем отдельных полесских говоров. На диалектном материале выявлена зависимость качественных характеристик вокалов от их акцентной позиции. Анализ структуры вокалов отдельных говоров Полесья открывает пути к исследованию фонологической системы северного украинского наречия и украинского диалектного языка.

Ключевые слова: вокальная система, говоры Полесья, ударные и безударные гласные, акцентная позиция

Olena Jusikova

From the observation of the system of vocals phonemes of the individuals marshy scrubs dialects

The article is devoted to the special features of the vocals phonemes of the (окремих) marshy scrubs dialects. On the dialects material was tracing the dependence on stressed position of the qualitative features of the vocals. The analysis of the vocals composition of the separate dialects open the courses for the investigation of the phonetic system of the Ukrainian northern dialect and the Ukrainian dialectal language.

Key words: the vocals system, the marshy scrubs dialects, stressed and unstressed vocals, stressed position.